

Şeyh Şamil'in Osmanlı Devleti İle İlişkileri*

Mustafa ÖZSARAY**

Özet

Kırım'ın Rusya tarafından işgalinden sonra Osmanlı Devleti, Şeyh Ferah Ali Paşa'nın yönetiminde Rusları Kuzey Kafkasya'da durdurma politikasını uygulamaya başladı. İlk başta bu politika başarılı oldu. Zamanla, Osmanlı Devleti'nin bölgedeki nüfuzu Rusya'nın askeri baskısı karşısında azaldı. Osmanlı'nın nüfuzunun azalmasıyla, Rusya Kuzey Kafkasya'yı işgale başladı. Bu gelişme karşısında bölgede yerel direniş hareketleri ortaya çıktı. Bu direniş hareketleri yerel kabile liderleri ve şeyhler tarafından organize edilirken zamanla Şeyh Şamil direnişin başına geçti. Bu makalede Şeyh Şamil'in Osmanlı Devleti ile ilişkileri Osmanlı arşiv belgeleri ışığında ele alınmıştır.

Anahtar Kelimeler: Şeyh Şamil, Şeyh Ferah Ali Paşa, Kuzey Kafkasya, Osmanlı Devleti, Rusya

Abstract

Sheikh Shāmil's Relations to the Ottoman Empire

After the occupation of Crimea by the Russian Empire, the Ottoman Empire began to implement the policy of stopping the Russians in the North Caucasus under the leadership of Sheikh Farah Ali Pasha. At first, this policy was successful. In time, however, the influence of the Ottoman Empire in the region decreased due to the military pressure implemented by Russia. With the decline of the Ottoman influence, Russia started to occupy the North Caucasus. In the face of this development, the local resistance movements rose in the region. While these resistance movements were organized by the local tribal leaders and sheikhs, in time, Sheikh Shāmil became the leader of this resistance movement. In this article, Sheikh Shamil's relations to the Ottoman Empire have been discussed in the light of the Ottoman Archive documents.

Key Words: Sheikh Shāmil, Sheikh Farah Ali Pasha, North Caucasus, Ottoman Empire, Russian Empire

* Bu makale Fatih Sultan Mehmet Vakıf Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Temel İslam Bilimleri Ana Bilim Dalı'nda 27.06.2018 tarihinde oybirliğiyle kabul edilen "Arşiv Belgeleri Işığında Osmanlı'da Devlet-Tekke İlişkileri (XIX. Yüzyıl)" adlı doktora tezinden genişletilmek suretiyle hazırlanmıştır.

** Dr., FSM Vakıf Üniversitesi İslami İlimler Fakültesi, (mustafaoszaray1@gmail.com)
Makale gönderim tarihi: 8 Ekim 2018 / Makale kabul tarihi: 7 Aralık 2018

I. Osmanlı Devleti'nin Kuzey Kafkasya'da Ruslara Karşı Set Oluşturma Projesi

Rus tehdidinin büyüklüğünü fark eden ancak düşüş trendinde olması dolayısıyla Rusya karşısında askeri bakımdan daha zayıf bir konumda bulunan Osmanlı Devleti'nin Kırım'ın elden çıkması üzerine kararlaştırdığı savaş stratejisi Karadeniz'in ötesinde onun yerine geçecek yeni bir üs oluşturmaktı. Çünkü Karadeniz'de Osmanlı donanmasını barındıracak Bender-i Kili ve Sinop limanlarından başka Anadolu yakasında liman kalmamıştı. Bu sebeple en uygun yer olan Anapa'nın donanma için yeni liman olması kararlaştırıldı. Bu tedbirin gerçekleşmesi ise Sohum'dan başlayarak Kuban'ı takiben Elbruz eteklerindeki Hacılar Kalesi ve oradan Lezgi tarafına ve oradan tekrar Sohum'a uzanan topraklarda yaşayan Çerkes kabilelerinin Osmanlı Devleti'nin himayesi altına alınması gerekiyordu.¹

Bu plan istenen şekilde gerçekleştiği takdirde Rusların kara tarafından Anadolu'ya ulaşması engellenmiş olacaktı. Zaten Sohum'dan Dağıstan'a uzanan Kafkas Dağları da doğal bir set konumundaydı. Kuzey Kafkasya'da uzun yıllardır birlikte yaşayan Çerkes, Çeçen, İnguş, Dağıstan, Karaçay-Malkar, Nogay, Abaza, Abhaz ve Oset halklarıyla oluşturduğu çok eski zamanlardan beri var olan ilişkileri yeniden sağlamlaştırmak, aralarında birlik oluşturmak ve bölge şartlarına uygun bir devlet düzeni tesis ederek kabile liderlerini kendi yanına çekmek suretiyle halkın Rusya işgaline karşı direnmesini temin etmek üzerine kurulu bu plan, başarıyla uygulanabildiği takdirde Rus tehdidi bertaraf edilebilecek ve ihtiyaç halinde harekete geçirilmek üzere Kuzey Kafkasya'da her zaman hazır büyük bir askerî güç bulunmuş olacak, böylece Karadeniz'de Rusya lehinde bozulan deniz gücü dengesi de yeniden kurulmuş olacaktı. Osmanlı Devleti bu stratejisini uygulamak amacıyla Ferah Ali Paşa'yı seçmişti. İstanbul'da devlet ricali arasındaki şura toplantısı birkaç gün sürmüştü. Toplantı sonucunda eskiden Koca Abdi Paşa'nın katipliğini ve kâimmakamlığını yapmış bulunan Kocaeli Mutasarrıfı olan Ferah Ali Paşa'nın en uygun kişi olduğuna karar verilmişti.²

Bu seçimdeki iki önemli kriterden biri onun Şumnu zaferinin kazanılmasındaki başarısı, yani başarılı bir kumandan olması bir diğeri ise Ku-

1 Kesbî Mehmed Haşim Efendi, *Fi Ahvâl-i Anapa ve Çerkes* (Anapa ve Çerkesya Hatıraları), Haz. Mustafa Özсарay, Kafkas Vakfı Yayınları, İstanbul 2012, s.17-19.

2 Kesbî Mehmed Haşim Efendi, *a.g.e.*, s. 21.

zey Kafkasya'daki halkların Osmanlı Devleti'ne bağlılığını sağlamaya yarayacak olan derviş kimliği idi.³ Bilindiği üzere dervişlerin ve tekkelerin Osmanlı fütühat anlayışında kuruluşun itibaren önemli bir yeri bulunmaktaydı. Bu iki yönü sebebiyle bu iş için seçilen Ferah Ali Paşa İstanbul'a çağrıldığında bu işi üstlenebileceğini ve tedbirleri sıraladı. Nihayet padişahın da uygun görmesiyle 1780 yılı Kasım ayında Soğucak Muhafızlığı'na tayin edildi. Ferah Ali Paşa harabe halinde bulunan eski kaleyi onararak civarda bulunan kabilelerle sıcak ilişkiler kurmak ve onlarla birlikte Kuzey Kafkasya'da Rusları durdurma faaliyetlerine başladı.⁴

II. Osmanlı Devleti'nin Kuzey Kafkasya'da Anadolu'ya Set Oluşturma Projesi Dâhilinde Çerkes, Dağıstan ve Çeçen Liderleriyle İlk Temasları ve Şeyh Mansur'un Gazavâtı

Osmanlı Devleti Kırım'ın düşmesiyle artan Rus tehdidi karşısında Anadolu'ya set oluşturma projesi⁵ dahilinde Çerkesler'in yanında Dağıstanlılar ve Çeçenlerle de ilişki kurma arayışında idi. Soğucak Muhafızı olarak tayin edilen Ferah Ali Paşa 1197/1782 de Anadolu'nun kilidi ve düşmana karşı güçlü bir set olan Çerkesistan'ı işgal hazırlıkları yapan Rus askerlerine karşı yeniden asker, silah ve mühimmat gönderilip bulunduğu bölgedeki kabilelerin güçlendirilmesini istemişti. Paşa bu isteğinin gerekçesini “Söz konusu kabilelerin güçlendirilmesi masraf gerektirmektedir, arkasından ne kazanılacaktır diye sorulacak olursa öncelikle o taraf (Çerkesistan) Anadolu'nun kilidi ve düşmanlar için güçlü bir settir. Bir seferlik asker gönder-

3 Gürcü asıllı olan Ferah Ali Paşa asker ve devlet adamı kimliğinin yanında aynı zamanda Halvetiyye Tarikatı Şeyhi Mehmed Efendi'nin müridi idi. (Kesbî Mehmed Haşim Efendi, *a.g.e.*, s. 146.) Başarıyla ifa ettiği son görevi başında öldüğünde terekesinde az bir miktar para, şahsi elbiseleri, birkaç kap kacak ve iki cilt tasavvuf kitabı ve bir borç defteri çıkması onun derviş kimliğinin bir tezahürü sayılmış ve az bir parayla büyük bir ülkeyi yönetmesi kerametiyle izah edilmişti. (Kesbî Mehmed Haşim Efendi, *a.g.e.*, s. 134.)

4 Kesbî Mehmed Haşim Efendi, *a.g.e.*, s. 21-24.

5 Bu projenin gerekçesi bu makalemizde sıkça atıfta bulunduğumuz Ferah Ali Paşa'nın Katibi Kesbî Haşim Mehmed Efendi'nin hazırladığı ve tarafımızdan sadeleştirilmek suretiyle yayınlanan *Ahvâl-i Anapa ve Çerkes* adlı eserde şu şekilde geçmektedir: “Artık Osmanlı donanmasına ait gemilerin gerektiği anda giriş çıkış yapabilecekleri Karadeniz'de Bender-i Kili ve Sinop limanlarından başka Anadolu yakasında liman kalmadı. Bu durumda kara tarafından Anadolu'ya set olacak ve hilekâr kâfir ordularının önünü kesecek güçlü bir engel oluşturmaya çalışmak önemli hâle geldi, hatta kaçınılmaz bir zorunluluk oldu.” (Kesbî Mehmed Haşim Efendi, *a.g.e.*, s. 18.) Yazımı 27 Cemâziyelevvel 1213/6 Kasım 1798 tarihinde tamamlanan bu eserin müellif nüshası için bkz. Topkapı Sarayı Kütüphanesi, Hazine fonu, no. 1564.

menin faydası olmadığı halde ziyarı da olmayacaktır. Peyderpey güçlendirildikçe geliri de olacaktır. Yavaş yavaş Kırım ülkesinin yerini alabilecek gibi akla gelmektedir”⁶ diyerek ifade etmişti. Gittikçe yaklaşan Rus tehdidini Osmanlı yönetimi kadar Kuzey Kafkasyalı liderler de fark etmişlerdi. Kırım’ın düştüğünü gören Kuban yöresinde yaşayan kabilelerin liderleri Rus işgalinden endişe duymaya başlamışlar ve Osmanlı Devleti’nden yardım isteklerini içeren mektupları yetkililere göndermişlerdi.⁷ Jane Kabilesi lideri Hacı Mehmed Giray’ın Ferah Ali Paşa’ya gönderdiği mektupta duyulan endişeyi, kabilelerin asker ve mühimmat gönderilmesi isteklerini ve yerel liderlerin Kuzey Kafkasya’nın Osmanlı Devleti’nin savunmasındaki önemini farkında olduklarını ve ülkelerinin düşmesi hâlinde Rusların Karadeniz’i rahatlıkla geçebileceklerini hatırlattıklarını görebilmekteyiz.⁸

Bu isteklere rağmen gerekli savunma hattı kurulamaması üzerine durumdan yararlanan Rusya bu bölgede kaleler inşâ etmeye başlayınca öncelikle Kabartaylar buna karşı çıktı. Bunun üzerine aralarında çıkan ihtilaf muharebeye sebep oldu. Birbirlerine hayli zarar verdiler. Rusya Kabartay’a elçi gönderip barış olduğu için Osmanlı Devleti’nin kendilerine yardım edemeyeceğini bildirdi. Kabartaylar da bunu mülâhaza edip rehinler verdiler ve Rusya ile barış yaptılar.⁹ 1198/1783 yılında Kabartay’ın işgali ve beylerinin katledilmesi üzerine endişelenen Besleney Kabilesi Lideri Kızıl

6 BOA. HAT., 1345.

7 BOA. HAT., 1301; BOA. HAT., 1022; BOA., C. AS., 13585.

8 “Devletlü İnâyetlü Merhametlü Efendim Sultanım Paşa Efendi Hazretleri devlet-i ikbâl ile sağ olsun. Arzuhâl-i kullarıdır ki bu evânda adamınız Hacı Mustafa Besleney, Temirküy, Bjeğuğ ve kazamız olan Jane’ye gelip Kuban’ın karşı tarafında her geçtikde Rus askeri müheyyâ ve bu evânda Temirküy ile Besleney miyânesine yedi sekiz yüz Rus askeri geçip çapul eyliyor. Sizlerden imdâd ister. Kaldı ki Rus Kuban’ı geçti. Her geçitte hazır. Soğucak’a Jane on saat mahal olup bizlere imdâd idecek hâliniz yok. Besleney Temirküy seksen saat mahal. Onların adamı bize geldi. Ve efendimize tahrîr ve haber gönderesin deyü niyâz ederler. Geçen seneden berû hay hay asker istenir, mühimmat istenir. Tam karşımızda Kapılı nâm mahalde Rus taburu var. Hâllerimiz diğer-gün ve perîşân olup bize devletten imdâd ve îanet var mı yok mu? Bize sâhib olacaklar mı? Ne hâldir? Allah baka. Siz Müslümana yahşî bakasız. Biz üzerimizde devletin nazarı ve kuvveti olmaz ise biz mukâvemet edemeyiz. Senin insâf ve merhametin mi yok? Devlete hâlimizi bildiresin. Bu etrâfda olan Çerkes ve Abaza dahî gider ise Karadeniz’den ne fâide vardır? Keferenin bizlerin üzerine gelecek vakti geldi. Şimdi işimiz Allah’a kaldı. Merhamet edin. Silahşör Ağa ile devlete yazın. Safâ vakti değil gayret vaktidir. Kızıl Bey ve adamınızın her husûs takrîrlerinden malûmunuz olur. El-Bâki hüvallah. Kabile-i Jane Beyi el-Hâc Mehmed Giray bendeleri” (BOA. HAT. 1301.)

9 Ali Osman Çınar, Mehmed Emin Edîb Efendi’nin Hayatı ve Târîhi, Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, (Basılmamış Doktora Tezi), İstanbul 1999, s. 189.

Bey ile Temirkuy Kabilesi Lideri Arslan Bey Ruslara karşı Çerkes, Çeçen ve Osmanlı'nın birlikte savaş yapması teklifinde bulundular.¹⁰

Gürcistan Hanı Iraklı'nın Rusya'ya itaat etmesi üzerine Dağıstan ve Lezgi hanlarının Osmanlı tarafına çekilmesi için 1199/1785 tarihinde bir ferman yayınlandı. Fermana I. Abdülhamid "*Hemen bir gün önce o tarafı kuvvetlendirmek gerekir, yoksa Allah korusun işler fena olur ve güçleşir, ne olacağını da hepiniz bilmektesiniz, bu işin şimdiden bir düzene konulması elzemdir, zannımca Dağıstan, Lezgi ve İslam hanlarını yanımıza çekmek ve taltif etmek gerekir*"¹¹ demektedir.

Görüldüğü üzere Osmanlı Devleti için ciddiyetinin farkında olmasına rağmen aldığı tedbirlerle Rusların ilerlemesini durduramıyordu. Kuzey Kafkasya'da set oluşturma projesi başarısızlıkla yüz yüze kalmıştı. Rusların durdurulamaması ve topraklarının işgale uğraması üzerine mutasavvıf dini liderler gaza niyetiyle örgütlenip direniş cepheleri oluşturmaya başladılar. Bunların ilki 1199/1785 yılında Çeçenistan'da cihad bayrağını açıp Ruslara önemli miktarda kayıplar verdiren Şeyh Mansur idi. Osmanlı yetkililerinin raporlarında onun mücadelesi anlatılıyor ve Rusların kendisinden çok korktuğundan bahsediliyordu.¹² Şeyh Mansur Rusya'nın üzerine gönderdiği askerleri yenince kabileler etrafında toplandı ve Ruslara karşı gazâ ve akınlar yapmaya başladılar.¹³

Bu arada Osmanlı Devleti'nden bağımsız gelişen bu hareketi başlatan ve Kafkasya'daki dini-tasavvufi karakterli bu "mücadelenin öncüsü sayılan Şeyh Mansur'un (v. 1208/1793)"¹⁴ nasıl ortaya çıktığını ve Osmanlı Devleti'nin bu çıkışa nasıl baktığını ortaya koymak İmam Şâmil'in mücadelesinin sâiklerini anlamak bakımından son derece önemlidir. Çünkü Şeyh Mansur Kuzey Kafkasya'daki sûfi direnişin öncüsü olmuştur. *Âsâr-ı Dağıstan* adlı esere göre Şeyh Mansur 1199/1785 de direnişe başlamıştır.¹⁵ Yukarıda bahsettiğimiz belgeler de onun bu tarihte gazaya çıktığını

10 BOA. HAT., 1022.

11 BOA. HAT., 910.

12 BOA. HAT., 1011; BOA. HAT., 1350

13 Çınar, a.g.e., s. 189-190.

14 Hür Mahmut Yücer, *Osmanlı Toplumunda Tasavvuf (19. Yüzyıl)*, İnsan Yayınları, İstanbul 2004, s. 34.

15 Hasan el-Kadarî, *Âsâr-ı Dağıstan*, Çev. Musa Ramazan, Şâmil Eğitim ve Kültür Vakfı Yayınları, İstanbul 2003, s. 99. (A. Hasanov, Kadarî'nin 1892 de telif ettiği bu eserini *İstoriçeskie svedeniya o Dagestane* adıyla 1929'da Rusça'ya çevirmiş, Musa Ramazan Türkçe çeviriyi Rusça

doğrulamaktadır. Şeyh Mansur'un doğrudan İstanbul'un aldığı bir karar sonucunda ortaya çıktığına ve birlikte hareket ettiğine dâir bir belgeye rastlamasak da onun Ruslara karşı mücadele ettiğine dâir haberler alınınca Kuzey Kafkasya'daki Osmanlı memurlarınca gerekli tahkikatın yapıldığı ve ahvali hakkında raporlar hazırlandığı anlaşılıyor. Bu raporlara ve kendisinin gönderdiği mektuplara göre Şeyh Mansur Osmanlı muhibbi ve taraf-tarı olarak Ruslara karşı ortak hareket etmek istemektedir. Şevval 1199/ Eylül 1785 tarihli Ferah Ali Paşa'nın Kaftancısı Ali Ağa'nın hazırladığı rapora göre İmam Mansur ortaya çıkmalı dokuz on ay kadar olmaktadır. Halk etraftan gelip kendisine itaat etmektedir. Adamları Ruslarla çarpışmalar yapmakta ve ağır zayıatlar vermektedir. Bunun üzerine Kabartaylar "İmam bize Allah tarafından geldi" diyerek Rus palankalarına saldırıya geçmişlerdir. İmam'ın Ruslardan ele geçirdiği topların geri istenmesi için gelen Rus elçisine "Bunları size değil Soğucak'taki padişahın vekili olan paşaya gönderirim" demesine bakılırsa Osmanlı Devleti'ne karşı kötü bir niyetinin olmadığı anlaşılmaktadır.¹⁶ Bu Osmanlı Devleti'ne birlikte çalışabiliriz mesajıdır. Soğucak Muhafızı Vezir Ali Paşa'nın 1 Zilkade 1199/5 Eylül 1785 tarihli tahriratında ise Kabartay emirlerinden Muzevis Bey ile Begmirza ve Kaftancı Ali Ağa'dan aldığı İmam Mansur hakkındaki bilgileri nakletmiştir. Burada Sunç nehrini geçen Rus askerlerine Mansur'un ağır kayıplar verdirdiği ve on iki adet top ele geçirdiği bilgisi teyit edilmektedir. Topları geri isteyen Rus elçisine onun "Osmanlı Devleti emretmedikçe vermem" dediği nakledilmektedir.¹⁷

Bu bilgilerden İmam Mansur'un her ne kadar Osmanlı Devleti tarafından görevlendirilen bir kişi olmadığı anlaşılmakta ise de onun Osmanlı Devleti'ni hami olarak tanıdığı görülmektedir. Yine 1785 tarihli Soğucak Muhafızına yazıldığı anlaşılan Arapça mektubunda İmam Mansur'un Osmanlı padişahı Sultan I. Abdülhamid'i halife olarak tanınması ve padişahın açtığı sefer dolayısıyla sevinmesi Osmanlı kuvvetleriyle birlikte savaşma isteğini ortaya koymaktadır.¹⁸ Şeyh Mansur bu mektupta her ne kadar bazı devlet idarecilerinin beceriksizliğinden şikâyet etse ve devleti yönetenlerin dinde sağlam duran kişilerden olması gerektiğini uyarırsa da hali-

çeviriden yapmıştır.

16 BOA. HAT., 1011.

17 BOA. HAT., 1011.

18 BOA., HAT., 1351.

fenin yönettiği Osmanlı Devleti'nden başka yardım isteyecekleri bir başka devletin olmadığını da belirtmektedir.¹⁹

Nitekim Kadarî de Dağıstan'da rivayet olunan haberlere göre onun Çeçenistan Müslümanlarını Osmanlı Devleti'nin himayesine razı ettiğini bildirmektedir. O bir lider olarak bu şartlar çerçevesinde Çeçenistan ve Dağıstan'da kendi düşüncelerini yerleştirmek istediye de Uma Han onun İslâm dinine hizmet için Ruslara karşı birlikte cihâd etme teklifini Ruslara karşı koyacak yeterince gücü bulunmadığını gerekçe göstererek reddetti.²⁰ Mansur diğer Dağıstan hanlarından da aradığı desteği bulamadı.²¹ Bu durumda ülkesinin işgal edilmekte olduğunu gören Şeyh Mansur kendi gücü nispetinde Ruslara karşı gazâ etti. Dağıstan tarafında da Uma Han ve Akkuşa kadısı yirmi beş bin kadar askerle Tiflis'e yürüdü. Öte yandan Osmanlı Devleti, Rusların niyetini bildiği için Dağıstan ve Çerkes kabileri ile iyi ilişkileri devam ettirmek için beylerine çeşitli atıyyeler göndermekteydi. Ruslar Osmanlı'nın size faydası olmaz, bu işten zarar görürsünüz tehditleri karşısında bunlar İslâm gayreti ile "Osmanlı Devleti beş on bin asker ile bir vezir gönderirse canla başla karşı koyarız" diye her kabileden ikişer adam eşliğinde toplu dilekçe hazırlayıp Mir Mehmed'i elçi olarak gönderdiler. Bunun üzerine Trabzon Valisi Köse Mustafa Paşa bin neferle Anapa'ya tayin edildi. Kuzey Kafkasyalı heyet 1202/1787 senesinde Anapa'ya döndüklerinde paşanın yanında birkaç yüz asker var olduğunu gördüler. Bu sırada on beş bin Rus askerî Kuban'ın beri tarafına geçtiler. Çerkeslerin Besni (Besleney) kabilesi kırk gün boyunca Ruslara karşı savaştılar. Besleneyle Anapa'dan top ve asker istedilerse de yeterli kuvvet bulunmadığından istedikleri yardımı alamadılar. Bekledikleri yardım bir türlü gelmeyince kabileler Mir Mehmed'i tekrar İstanbul'a gönderdiler. Bunun üzerine Canik'de bulunan Battal Hüseyin Paşa'ya on bin neferle Anapa'ya gitmesi emredildi. Elçi olarak gelen Mir Mehmed ise tekrar memleketine kabilelere hitaben yazılan istimalet tahriratları ile iâde edildi. Battal Paşa önce durumu ağırdan alıp oyalandı, sonradan görev yerine gitti ise de ihanet edip savaşımadan Ruslara teslim oldu. Daha sonra tayin edilen Trabzon Valisi Abdullah Paşa da Anapa'ya gitmeyince Ruslar 26. 7. 1791 tarihinde üçüncü saldırıda kaleyi işgal ettiler.²²

19 BOA., HAT., 1351.

20 Kadarî, *a.g.e.*, s. 99.

21 Bu hanlar Kadarî'ye göre, Şamhal Tarkovski, Gazikumuk ve Kura Hanı Muhammed Han ve oğlu Surhay Han'dır. (Kadarî, *a.g.e.*, s. 100.)

22 Çınar, *a.g.e.*, s. 189-195.

Öte yandan 1785'te zuhur eden Şeyh Mansur Anapa'da esir düşene kadar Ruslara çok büyük kayıplar verdirdi. Şeyh Mansur esir alındıktan sonra Petersburg'a gönderildi ve oradan da Solovetskiy Manastırı'na nakledildi. Nihayet Mansur 13 Nisan 1794 de orada vefat etti.²³Kanaatimizce Rusların Şeyh Mansur'u bir manastırda hapsedmesi Müslümanları aşağılamak için yapılmış bir hareketti. Ruslar İslâm'a hizmet ve ülkesini savunmak için mücadele eden bir âlim ve şeyh için bu aşağılayıcı tavrı bir daha böyle bir harekete kalkışılmasını önlemek amacıyla sergilemiş olsalar da ileride yine şeyhlerin oluşturduğu sûfi karakterli direnişle karşı karşıya kalacaklardı. Nitekim Dağıstan'da gaza ruhuyla direnişe geçen şeyhlerin ortaya çıkmakta gecikmediğini görüyoruz. Bu şeyhler sırasıyla İmam Mansur'un başlattığı ve Şeyh Şâmil'le zirveye çıkan gazavât hareketini²⁴ devam ettireceklerdir.

Şeyh Şâmil'in arkadaşı Molla Muhammed uzun bir aradan sonra 1829 yılında gazavât hareketini yeniden başlattı. Nakşibendi Halidi Şeyhi İsmail Şirvânî'nin müridlerinden Molla Muhammed lider, arkadaşı Şâmil ise onun en önemli yardımcısı oldu. 1832 yılında Gimri'deki çarpışmalarda Molla Muhammed'in şehid düşmesi ve Şâmil'in de ağır yaralanması üzerine İmam Hamzat Bey liderliğe geçti. Onun da 1834'te suikastla öldürülmesinden sonra Şâmil, Avar uleması ve ileri gelenleri tarafından liderliğe seçildi.²⁵

III. Kuzey Kafkasya'daki Direnişin Şeyh Şâmil'in İmamlığı Etrafında Birleşmesi

Rus işgaline karşı direnişleriyle tanınan Şeyh Şâmil, Dağıstan'ın Gimri köyünde 1797'de doğdu. İlk eğitimini dayısından alan Şâmil sonra arkadaşı Molla Muhammed ile birlikte Harakinili Said ve ileride kayınpederi ola-

23 Kadarî, *a.g.e.*, s. 100.

24 Kuzey Kafkasya'da Şeyh Mansur ile başlayan tasavvufi karakterli bu direniş hareketine Batılılar müridizm adını verseler de (Bkz. John F. Baddeley, *Rusların Kafkasya'yı İstilas ve Şeyh Şâmil*, Çev. Sedat Özden, Kayhan Yayınları, İstanbul 1995, s. 228.) bizzat direnişçiler hareketlerini Allah için savaşmak anlamına gelen gazanın çoğulu olarak "gazavât" olarak isimlendirmektedirler. Nitekim İmam Şâmil'in yaptığı gazaları anlatan Muhammed Tahir el-Karâhî de ünlü eserine bundan dolayı "*Bârikatü's-suyûfi'd-Dâğıstâniyye fi ba'di ğazavâti's-Şâmiliiyye*" ismini vermiştir. Mehmet Akif Ersoy'un Medine'de Şeyh Şâmil'in oğlunu ziyareti sırasında kendisine verilen bu eseri Tahirü'l-Mevlevî "*Kafkasya Mücâhidi İmam Şâmil'in Gazavâtı*" adı altında Sebülürreşâd Kütüphanesi Neşriyatı'nın 24 nolu kitabı olarak 1333/1914 yılında İstanbul'da yayınlamıştır. (H. Ahmet Özdemir, *Şâmil'in Katibi M. Tâhir el-Karâhî'nin Kalemin-den İmam Şâmil'in Hâtıratı*, Semerkand Yayınları, Ankara 2001, s. xx-xxi.)

25 Mustafa Budak, "Şeyh Şâmil", *DİA.*, c. 39, s. 67-70.

cak Nakşibendi Şeyhi Cemaleddin Gazikumiki'den dinî ilimleri tahsil etti. Yirmi yaşlarında ileri bir seviyeye ulaştı.²⁶ Gazavât hareketinin Şâmil ile birlikte zirveye çıkması ve Kuzey Kafkasyalı direnişçilerin onun liderliğini kabullenmelerinin sebeplerine baktığımızda onun her şeyden önce iyi bir tahsil görmesinin ve şeyhlik unvanının yanı sıra liderlik ve kumandanlık yeteneğiyle de alakalı olduğunu söyleyebiliriz. Nitekim Şâmil güçlü hitabeti, kararlı tutumu, askeri ve siyasi dehasıyla Dağıstan'da ve bütün Kafkasya'da temayüz etmiştir. Siyasî ve dinî otoritesinden dolayı mektuplarında gönderen kısmında imâmü'l-mü'minîn ve emîrül-mü'minîn unvanlarını kullanmıştır.²⁷ Nitekim o hükmü altındaki bölgelerde idari sistemi yeniden düzenlemiş, divan oluşturmuş, nâiblikler ve üç nâibliğin birleşiminden oluşan vilayetler kurmuş, başlarına da idari ve askeri yetkili olarak nâiblerini atamıştır. Nâiblerin birer de müftüsü ve muhtesibleri de bulunmaktadır.²⁸ Bununla birlikte tasavvufî kimliğinden gelen tevazusunu ise mühürlerinde göstermeyi yeğlemiştir. Bu mühürlerde "Allah'ın kulu Şâmil" ibaresi yazılıdır.²⁹

Şeyh Şâmil'in devlet düzeninde direnişe başladığı yıllarda bütün Kuzey Kafkasya'yı işgal etmeye çalışan Rusya ise öteden beri özellikle II. Katerina (v. 1796) döneminden beri Boğazları ele geçirmek, Balkanlar ve Kafkaslar'a sahip olmak, Ege denizi yoluyla Akdeniz'e, Doğu Anadolu yoluyla da İskenderun ve Basra körfezlerine inerek büyük bir dünya imparatorluğu kurma politikasını uygulamaya çalışıyordu.³⁰ Rusya'nın bu emeli bir devlet doktrini olduğundan hangi çar tahtta olursa olsun adım adım uygulanıyordu. Rus ordusunun bu amaç doğrultusunda güneye doğru ilerlemesi Osmanlı Devleti'ni endişelendirdiği gibi tabii ki doğrudan cephe hattında bulunan Kuzey Kafkasya'da öne çıkan kabilelerin liderleri ve daha çok tarikat çevrelerinden çıkan dini önderleri de endişelendirmekteydi. Kuzey Kafkasya gazavât tarihine yön veren dinî önderlerin zirvesinde Şeyh Şâmil bulunmaktaydı. Rusya'nın Kuzey Kafkasya'da başlattığı uzun savaş yıllarında doğup büyüyen ve kurduğu devlet teşkilatıyla ülkesini savunan Şeyh Şâmil devlet adamlığı vazifesinin yanında Nakşibendî tarikatından şeyhlik ica-

26 Budak, a.g.md., *DİA.*, c. 39, s. 67.

27 Fikret Efe, *Şeyh Şâmil'in Yüz Mektubu*, Şule Yayınları, İstanbul 2002, s. 88-292.

28 Budak, a.g.md., *DİA.*, c. 39, s. 70.

29 Efe, a.g.e., s. 325-326.

30 Abdülkadir Özcan vd., *Osmanlı Ansiklopedisi.*, İz Yayıncılık, İstanbul 1999., c. 6, s. 136.

zeti de olan bir zattı. *Âsâr-ı Dağıstan* isimli eserin müellifi Hasan el-Kadarî onun bu iki niteliğini “*Şâmil Efendi ne basit bir şeyh ve mürşiddi ne de düşmana karşı kuytu bir köşeye çekilip ibadetle meşgul olacak birisiydi; ama o hocalık yapacak, yol gösterecek seviyedeki bir âlimdi, daha üstün olan niteliği sevkü'l-ceyş gücüne ve siyâsî bilgiye sahip olmasıydı*”³¹ şeklinde tarif etmiştir. Onun askerî, iktisâdî ve idârî açılardan devlet işlerine vukûfiyetini uygulamaları ispatlamaktadır. Bizde daha çok kahramanlıkları ile öne çıkan bir mücâhid olarak tanınan Şeyh Şâmil'in devlet adamlığı, yani imamlığıyla ilgili Hasan el-Kadarî önemli tespitlerde bulunmuştur. Şâmil, âdil ve disiplinli bir yönetim şekli tesis etmiş, şeriata aykırı örf ve adetlere dayalı töreleri kaldırmış, birliklerine modern ordulardaki gibi askerî kıyafetler giydirip, onbaşı, yüzbaşı, binbaşı gibi komutanlar atamış, bölgelere sosyal ve toplumsal düzenin yerleşmesi için nâibler ve adaletin tesisi için kadılar tayin etmiştir. Kurduğu adli teşkilatta her dört kadıyı bir üst merci olan müftüye bağlamıştır. Nâibler ve kadıların halledemediği meseleler olduğunda ise Şâmil'e yazılmış ve çıkan emre uyulmuştur. Yine kişilerin doğrudan doğruya Şâmil'e müracaat etme hakkı da bulunmaktaydı. Âlimler şurası ise girift meseleleri çözmek üzere toplantılar düzenlemekteydi. Onun idârî düzeni içerisinde hanların hükmü kalmamıştı.³²

İmam Şâmil'in teşrifatla ilgili getirdiği uygulamalar ise çağında geçerli olan kaidelere uygundur. Bu da onun yönetimde çağdaş ihtiyaçlara adapte olmaktadır başarısını gösterir. Şâmil de devlet memurlarında üniformanın önemli sayıldığı XIX. yüzyılın şartlarına riayet edip nâiblere, sâir memurlara ve âlimlere derecelerine göre işaretli renkli kumaştan özel elbiseleri ve serpuşu mecbur tutmuştur. Cesareti ve yiğitliğiyle öne çıkanlara “Sonunu düşünen kahraman olamaz” ve “Cesur olan aman diyene kılıç kaldırmaz” ibareli gümüş ve altın yaldızlı madalyalar tevcih etmiştir. Yine Şâmil beytülmal müessesesi kurmuş, zekat ve vergi toplamış, sivil ve askerî memurlara maaş bağlamış ve yeri geldiğinde gönüllü birlikler de toplamıştır. O ayrıca top döktürmüş ve barut imal ettirmiştir.³³ Onun Osmanlı'dan maddenci ustası aramasının sebebi de yerli silah ve mühimmat imalinde istihdam içindir.³⁴

31 Kadarî, *a.g.e.* s. 120.

32 Kadarî, *a.g.e.*, s. 119.

33 Kadarî, *a.g.e.*, s. 120.

34 BOA. A. AMD., 19/1.

Şâmil'in bir devlet yapılanmasında olması gereken siyâsî, adlî, idârî, mâlî ve askerî bütün kurumları organize edip yönetmesi onun din ve devlet işlerinin birlikte yürütülmesi anlayışının bir tezahürüdür ki bu uygulama öteden beri İslâm memleketlerinde var olagelen bir yönetim biçimidir. Dolayısıyla onu basit bir direnişçi lider veya sadece bir tarikat şeyhi olarak algılamak eksiklik olur. Tasavvuf tarihi geleneğinde görüldüğü üzere o zor zamanlarda ortaya çıkıp ülkesi için sorumluluk alabilme bilincine sahip meşâyih arasında en ön sıralarda gelir. Bu bakımdan Vassâf'ın "*mutasavvıflar arasında Şeyh Şâmil kadar mücâhede eden kimse yok gibidir*"³⁵ tespiti yerindedir. Hatta Şâmil'in imamlığa getirilmesinden itibaren devlet adamlığı vasfı daha çok öne çıkmıştır. Bu yüzden kimi araştırmalarda Şeyh Şâmil yerine İmam Şâmil olarak da isimlendirilmiştir. O bu vasfının gereğini imamlığa seçildikten sonraki ilk icraatlarıyla gerçekleştirmiştir. Şâmil'in imamlığa seçilmesinden sonra Dağıstan'daki kabileleri ve etnik grupları tek bir ülkü ve bayrak etrafında birleştirip yeni kurumlar ihdas etmesi ve Nizam adı altında kanunlar çıkarmak³⁶ suretiyle Ruslara karşı mücadele etmesi ve kurduğu devlet düzenini bütün Kuzey Kafkasya coğrafyasına nâibleriyle oturtmaya çalışması onun imamlık vasfının göstergesidir. Nitekim mektuplarında kendisini zelil kul, fakir kul diye çok az tanımlarken daha çok müminlerin emiri veya imamı diye nitelendirmiştir.³⁷ Bu bize onun şeyhlik kimliğinden gelen tasavvufi terbiyesinin mütevizliliği ile devlet adamlığı kimliğinden gelen dirayet ve azametini şahsında birleştirdiğini göstermektedir. Onun emirlik görevini yürütürken bağlı olduğu tarikatını da ihmal etmediğine dair elimizde bilgiler mevcuttur. Şâmil halk arasında şer'î akâidi yerleştirdikten sonra Nakşibendî tarikatının düzenli ve kurallara uygun olarak yürütülmesi için de çaba sarfetmiştir. O, Dağıstan'daki çeşitli yönetim gruplarını şeriat ve tarikat yolunda birleştirmiştir.³⁸ Şeyh Şâmil tarikat hilâfetini Şirvan'da bulunan Muhammed el-Yerâğî'den o da Mevlânâ Halid-i Bağdadî'nin halîfelerinden Şeyh İsmail Şirvânî'den almıştır.³⁹ Şirvanî'nin çok sayıda halife yetiştirip Kafkaslar ve

35 Vassâf, *a.g.e.*, c. II, s. 364.

36 Efe, *a.g.e.*, s. 66.

37 Efe, *a.g.e.*, s. 84-291.

38 Kadarî, *a.g.e.*, s. 121.

39 Osmânzâde Hüseyin Vassâf, *Sefîne-i Evliyâ*, Haz. Mehmet Akkuş, Ali Yılmaz, Kitabevi Yayınları, İstanbul 2015, c. II, s. 361. Vassâf, bir başka yerde Şeyh Şâmil'in İsmail Şirvanî'nin hulefasından olduğunu söyler. (Vassâf, *a.g.e.*, c. II, s. 363.)

Tataristan'ın farklı bölgelerine gönderdiği, Rusların Kafkasları işgali döneminde Amasya'ya geldiği ve 1270/1853 senesinde burada vefat ettiği kaydedilmiştir.⁴⁰ Osmanlı Devleti hayatta iken Hacı İsmail Şirvanî'ye maaş bağlamış, vefatından sonra mahlul kalan maaşını evlatlarına tahsis etmiştir.⁴¹ İsmail Şirvânî'nin türbesi Amasya'da bulunmaktadır.⁴²

Tabii ki Kuzey Kafkasya'da yürütülen mücâhede onun liderliği etrafında şekil almaya başladıktan sonra bir dış desteğe ihtiyaç vardı. Bu destek ise Osmanlı Devleti idi. Doğal olarak Şeyh Şamil mücadelesi sırasında bu desteğe başvurmaktan kaçınmadı. Osmanlı Devleti de onun mücadelesini önemsemekte ve takip etmekteydi. Şimdi onun Osmanlı Devleti ile ilişkilerinin ne şekilde geliştiğini belgeler ışığında inceleyeceğiz.

IV. Şeyh Şâmil'in Osmanlı Devleti ile İlişkileri

Şeyh Şâmil'in Osmanlı Devleti ile ilişkilerini belgelerle ortaya koymadan önce burada onun Ruslar'a karşı ülkesini savunma mücâhedesinin gerekçelerini ve gelişen siyasi durumu da kısaca zikretmenin faydalı olacağı düşüncesindeyiz. Bilindiği üzere Osmanlı Devleti 1774 Kaynarca Antlaşması sonrasında gelişen çatışmalar ve muharebeler sürecinde Kuzey Kafkas liderlerinin yardım isteklerine eğer Rusya ile savaş halinde ise olumlu, barış halinde ise olumsuz cevap vermektedir. Buna karşın Osmanlı ordusunun yerel güçlerle birlikte Ruslara karşı verdiği savaşlarda zaman zaman başarılı sonuçlar alındıysa da Rus birlikleri her geçen gün Kuzey Kafkasya'da işgal ettikleri yerleri artırdılar. Yenilgiler sonrasında ağır şartlarda barış yapmak zorunda kalan Osmanlı Devleti Rusya'dan çekindiği için el altından da olsa Kuzey Kafkaslıların direnişlerini desteklemekten çekindi. Oysa buna karşın Rusya barış zamanında da olsa bir bahane ile işgal politikasını sürdürdü. Kuzey Kafkaslılar iki devlet arasında barış olmasına rağmen bunu hiçe sayarak işgali kuzeybatı ve kuzeydoğu olmak üzere ülkenin tamamına yayan Ruslara karşı baskınlar düzenlemek ve buldukları mevzileri savunmak suretiyle çatışmalara giriştiler. Eğer onlar bu direnişi durdurup teslim olmuş olsalardı Ruslar çok daha erken dönemlerde İstanbul ve Anadolu'yu ele geçirebilirlerdi. Bütün bu çabalara rağmen gerek Osmanlı

40 Necdet Tosun, "Nakşibendiyye", *Türkiye'de Tarikatlar Tarih ve Kültür*, ed. Semih Ceyhan, İsam Yayınları, İstanbul 2015, s. 656.

41 BOA. İ. MVL., 131/3513.

42 BOA. MF. MKT., 115/130.

birlikleriyle ittifak halinde verilen savaşlarda, gerekse kendi liderlerinin önderliğinde yapılan savaşlarda istenen neticeyi alamadılar. 1829 Edirne Antlaşması'nın ağır koşulları Osmanlı'nın Kuzey Kafkasya'dan ümidini kesmesine yol açtı. Bu antlaşma ile kendilerinin haksız yere Ruslara terk edildiklerini öğrendikten sonra 1829-1864 yılları arasında Osmanlı'dan ayrı olarak bağımsızlık savaşı veren Kuzey Kafkasyalıları dönemin dünya politikasına yön veren iki devleti İngiltere ve Fransa ikili tavırlarıyla oyaladılar. Uluslararası politikaları belirlemede güçten düşmeye başlayan Osmanlı Devleti ise 1853 Kırım savaşı dışında yerel güçlerin direnişini olumlu karşılamakla birlikte siyasi ve askeri destek verme noktasında Rus tehdidinin ağırlığı sebebiyle etkisiz bir politika izlemek zorunda kaldı. İngiltere ve Fransa bu yıllar arasında Rusya'dan ve Osmanlı'dan elde etmeyi planladıkları kazanımlara ulaşmak amacıyla Kırım Savaşı'nda Osmanlı ile ittifak yaparken, bunun öncesindeki Kuzey Kafkasya'daki bağımsızlık savaşına birkaç maceracı İngiliz ve Fransızın dışında ilgisizdiler. Bölgeye ajanlar göndererek Rusları tedirgin etmenin ellerinde iyi bir koz olacağını hesapladılar. Kırım Savaşı sonrasında 1856 Paris Antlaşması'yla gerek Rusya'dan gerekse Osmanlı'dan alacaklarını aldıktan sonra ustaca manevralarla geri çekilmeyi bildiler. Osmanlı Devleti Kırım Savaşı öncesinde ordunun ve donanmanın modernize edilmesi amacıyla sürekli bu iki ülkeden borç almak zorunda kaldı. Ruslar ise bu iki ülkeye yeni ticari pazarlar açtılar. Ruslara karşı Kırım Savaşı'nda Osmanlı'nın yanında yer alan bu iki devlet daha sonraki yıllarda Ruslarla birlikte hareket ederek Osmanlı Devleti'nde başta Ermeni ve Rumlar olmak üzere gayrimüslimlerin hamiğine soyundular. İşte bu siyasi şartlar altında Kuzey Kafkasya'da direnişi sürdüren İmam Şâmil halkın daha fazla kırılmasını önlemek amacıyla 1859'da Ruslara teslim olmak zorunda kaldı. Ruslar onun esir düşmesiyle Kuzey Kafkasya'da savaşın bittiğini sanırken Kuzeybatı Kafkasya'da Abzah, Şapsığ ve Vubıhların ateşlediği direniş 21 Mayıs 1864 gününe kadar beş yıl daha sürdü.⁴³

Şeyh Şâmil'in gazavât hareketi sırasında ve daha önceleri Osmanlı Devleti'nin Kuzey Kafkasya ile çok yönlü ilişkileri vardı. Bu ilişkiler gerek yerel beyler gerekse Şâmil örneğinde belirgin olduğu üzere halk üzerinde etkili olan şeyhler aracılığıyla da olmaktaydı. Osmanlı Arşivi'ndeki belgeler

43 Mustafa Özsaray, *Osmanlı Belgelerinde Kafkasya, Savaş ve Sürgün I, (1781-1919)*, Kafkas Vakfı Yayınları, İstanbul 2011, s. 6-8.

bu ilişkilerin mahiyetini ortaya koymaktadır. Devlet-tekke ilişkileri açısından da oldukça önemli olan Kuzey Kafkasya gazavâtı tekke mensuplarının ülke savunmasındaki rollerini ortaya koyması bakımından önemli bir örnektir. Bir Nakşibendî Halidî şeyhi⁴⁴ olan İmam Şâmil'in Osmanlı merkezi yönetimiyle ilişkilerinin olması son derece doğaldır. Zaten Osmanlı Devleti kuruluşundan beri tekkelerin bu fonksiyonlarından istifade etmektedir. Yukarıda da bahsettiğimiz gibi Osmanlı Devleti'nin Kuzey Kafkasya'ya atadığı kumandan Ferah Ali Paşa da bir tekke mensubu idi. Yine sonradan ilişki kurduğu İmam Mansur, Şâmil gibi aynı zamanda şeyh olması sebebiyle Şeyh Mansur diye de isimlendirilmektedir. Osmanlı Devleti'nin paşalık rütbesi verdiği Muhammed Emin de Şâmil'le aynı tarîkattandı. Kuruluşundan itibaren tekkeleri himaye eden Osmanlı Devleti'nin başlangıçta Şeyh Şâmil'in başlattığı harekete Rusya ile olan halihazırdaki ilişkilere zarar verme endişesiyle tedbirli yaklaştığı anlaşılmaktadır. 1834 yılında imamlığa seçilen Şâmil'le ilgili tespit edebildiğimiz en erken tarihli belgelerden 8 Zilkade 1261/8 Kasım 1845 tarihli tahrirata göre Rusya'nın Trabzon konsolosu Dağıstanlı Şeyh Şâmil'in kendi adına asker topladığını şikâyet edip buna engel olunmasını istemiştir. Bunun üzerine Osmanlı Hükümeti Rusya ile barış halinde bulunması dolayısıyla mevcut olan dostluk ilişkilerinin bozulmaması gerekçesiyle bu gibi faaliyetlerin men edilmesini Erzurum Valiliği'ne bildirmiştir.⁴⁵ Tabii ki burada Şâmil ülkesinin işgaline karşı direnişin şart olduğuna inandığı için asker toplamaktadır. Rusya Osmanlı üzerinde baskı kurarak onun direnişini kırmak ve işgali meşrulaştırmak derdindedir. Bundan dolayı da devamlı onu Osmanlı Devleti'ne şikâyete başlamıştır. Rusya karşısında barışı bozan taraf olmak istemediği için işi ağırardan alan Osmanlı Devleti ise Rusya'nın baskılarına boyun eğmek zorunda kalmıştır. Bu baskı dolayısıyla olsa gerek 5 Rebiülevvel 1262/3 Mart 1846 tarihli belgede belirtildiği üzere Şeyh Şâmil'in adamlarından Hasan Hasbi ve ona eşlik eden arkadaşları çıkan irade-i seniyye gereğince Çıldır'da yakalanıp önce Trabzon'a, oradan da vapurla İstanbul'a sevk edilmiştir.⁴⁶ Hasan Hasbi'nin tutuklanıp İstanbul'a sevk edilmesinin gerekçesi sınırda uygunsuzluk yapmasıdır. Ayrıca daha önceden Rusya Sefareti'nin onun yakalanması konusunda şikâyeti ve talebi

44 İrfan Gündüz, *Osmanlılarda Devlet-Tekke Münasebetleri*, Seha Neşriyat, İstanbul 1989, s. 221.

45 BOA. A. MKT., MHM., 1/86.

46 BOA. A. MKT., 37/4.

bulunmaktadır. Bunun üzerine Hasan Hasbî'nin İstanbul'a sevki ve yargılanması hususunda Meclis-i Hass-ı Vükela karar almış ve buna bağlı olarak da irade çıkmıştır. Bu irade gereğince Hasan Hasbî sekiz adamıyla birlikte tutuklanmıştır. Onun yargılanmasından memnun olan Rusya her ne kadar komisyonda bir adam bulundurmak istemiş ise de egemenlikle bağdaşmayan bu teklif kabul edilmemiş ancak sorgulama tutanaklarının harf be harf Rusya Sefareti'ne iletileceği bildirilmiştir. Meclis-i Vâlâ-yı Ahkâm-ı Adliye azalarından oluşan bir komisyon tarafından yapılacak muhakemesinde Hasan Hasbî'nin alim bir zat olması sebebiyle ulemeden bir zatın bulundurulması da yine padişah tarafından emredilmiştir.⁴⁷ İstanbul'da Seraskerlik binasında tutulan kırk yaşlarındaki Hasan Hasbî birkaç gün sonra geceleyin kaldığı odanın penceresinden firar etmiş ve İstanbul'da yapılan aramalarda yakalanamamıştır. Bunun üzerine bazı valilikler ve kumandanlıklara adı geçen yakalandıktan sonra İstanbul'a sevkedilmesi emredilmiştir.⁴⁸ Seraskerlik hapsinde tutuklu iken kaçan Şeyh Şâmil'in adamı Hasan Hasbî'nin yakalanması için gereken çabanın gösterilmesine dâir kaptan-ı derya, zabtiye müşiri ve ihtisâb nâzırına da birer buyrukluk çıkmıştır.⁴⁹ Aynı şekilde Hasan Hasbî'nin yakalanması için ne şekilde teşebbüste bulunulduğuna dair Hariciye Nezareti'nin yazısı üzerine kaptan-ı derya, zabtiye müşiri ve ihtisap nazırına yazı yazılmakla birlikte bir kere daha uyarılmalarının iyi olacağı Seraskerlik makamına tebliğ edilmiştir.⁵⁰ Rusya'nın baskısı üzerine yakalanıp İstanbul'a getirilen Hasan Hasbî'nin birkaç gün sonra kaçmasına bakılırsa sanki buna göz yumulduğu aklı gelmektedir. Ancak Hariciye Nezareti'nin bilgi istemesinden de anlaşılmaktadır ki Rusya'nın baskısı devam etmekte, buna karşın Osmanlı Devleti de kaçan Hasan Hasbî Efendi'yi usulen aramaya devam etmektedir.

Şeyh Şâmil'in asker topladığı 29 Zilhicce 1263/8 Aralık 1847 tarihli bir başka belgede yine söz konusu edilmektedir. Belgede Şeyh Şâmil'in Rusya dahilindeki Tiflis'i işgal etmeyi düşündüğü belirtilmektedir. Bunun için de Trabzon dahilinde bulunan Batum, Mağçil, Çürüksu ve Acara ahalisinden paralı asker topladığına dair rivayetler dolaşmaktadır. Rivayetleri ciddiye alan Osmanlı Hükümeti bu rivayetin gizlice araştırılarak

47 BOA. A. AMD., 1/60.

48 BOA. A. MKT., 37/32.

49 BOA. A. MKT., 39/25.

50 BOA. A. MKT., 39/32.

malumat verilmesine dair Erzurum valisine bir yazı göndermiştir.⁵¹ Fakat daha sonra 1265/1848 yılının sonlarına doğru Osmanlı Devleti'nin politikasında bir değişiklik hissedilmekte ve Şâmil'in adamlarına maddi destek sağlanarak mücâhidlere yardımcı olunmaktadır. 9 Şaban 1265/30 Haziran 1849 tarihli belgeden öğreniyoruz ki Erzurum'daki adamı vasıtasıyla Osmanlı tarafına getirilmesini arz eden Dağıstanlı Şeyh Şâmil'in Sergerdesi Danyal'a Erzurum Mal Sandığı'ndan yedi bin beş yüz kuruş para yardımı yapılmış ve orada kalıp mücâhidlere destek olması gerektiği bildirilmiştir.⁵² 23 Receb 1266/4 Haziran 1850 tarihli Sadaret tezkeresinde ise madenci tedarik etmek üzere İstanbul'a gelen Şeyh Şâmil'in adamlarına Osmanlı Devleti tarafından resmi yoldan madenci gönderilmesinin maslahata uygun olmadığı, ancak istediği madencileri Osmanlı sınırları içerisinde bulur ve razı edebilir ise ona bir şey denilemeyeceği bildirilmiş ve kendisine yine yedi bin beş yüz kuruş para yardımı yapılması uygun görülmüştür.⁵³

Bu belgeler gösteriyor ki Osmanlı Devleti Rusya ile ilişkileri bozmamak için Şeyh Şâmil liderliğindeki direnişe el altından para ve moral desteği vermektedir. Madenci ustalarının silah ve diğer harp aletleri yapımı işinde kullanılacakları ise açıktır. Bu da demek oluyor ki Osmanlı Devleti orada verilen mücadelenin Rusları durdurma noktasında kendi yararına olduğunu görmektedir. Çünkü bu direniş kırılırsa Rusya'nın sıradaki hedefi İstanbul ve Anadolu topraklarıdır.

Kendisinden önce başlatılan yerel gazavât hareketini bir lider olarak geliştiren ve bütün Kuzey Kafkasya'da kurduğu Nâiblik teşkilatıyla Rusya'ya karşı bağımsızlık mücadelesi veren Şeyh Şâmil'in Osmanlı Devleti ile ilişkiyi sıkılaştırmak gerektiğinin farkında olduğu ve buradan gelecek yardıma ihtiyacı olduğunu çok iyi bildiğini görüyoruz. Bu sebeple Şâmil değişik kanallarla İstanbul ile irtibatını hep canlı tutmak istemiştir. Şeyh Şâmil'in Çerkesya Nâibi Muhammed Emin 28 Zilkade 1268/13 Eylül 1852 tarihli Mehmed Ali Paşa'ya gönderdiği Arapça mektubuyla yirmi senedir savaştıklarını, Şâmil'in Ruslardan kaleleri aldığını haber vererek onlara karşı verdikleri savaşta kendilerine yardımcı olunmasını ısrarla talep etmiştir.⁵⁴

51 BOA. A. MKT., 104/58.

52 BOA. A. MKT., 209/92; BOA. A. MKT., 216/20.

53 BOA. A. AMD., 19/1.

54 BOA. A. DVN., 79/70.

Bu yıllarda Kuzey Kafkasya'da Ruslara karşı Şâmil liderliğinde güçlü bir mukavemet olduğunu bir Osmanlı Devleti memurunun 16 Şevval 1269/23 Temmuz 1853 tarihli isimsiz ihbar mektubundan da anlıyoruz. Mektupta şecaatli olarak tavsif edilen Şeyh Şâmil'in çok miktarda asker topladığı, taraf taraf hücum edeceği, öncü askerlerinin Çar Kalesine geldikleri, Rus postasına baskın yaptıkları haber verildikten sonra Dağıstan ve Çerkes ahalisinin bu şekildeki kıyam hareketleri sebebiyle Kuzey Kafkasya'nın pusulayı kaybetmiş ve dümeni kopmuş gemiye döndüğü mütalaasına yer verilmektedir.⁵⁵

Osmanlı Devleti barış hali dolayısıyla açıktan Rusya'ya karşı Şâmil'e destek vermese de Kuzey Kafkasya'daki kıyam hareketinden memnun olduğu hatta yukarıda da görüldüğü üzere dolaylı şekillerde desteklediği anlaşılıyor. Ancak memurun mütalaası da gösteriyor ki İstanbul'dan bağlantısız böyle bir direnişin başarıya ulaşması mümkün değildir. Çünkü pusulası olmayan ve dümeni kopmuş geminin hedefine ulaşması imkansızdır. Buna rağmen Osmanlı açısından direniş Ruslara verdiği zarar dolayısıyla makbul görülmektedir. Zaten kısa zaman sonra Rusya ile Osmanlı arasında yeniden savaş durumu vukubulacaktır. Osmanlı'nın istiklaline dokunacak teklifleri kabul edilmeyen Rusya külliyetli miktar asker tedarik ederek Rumeli tarafında Osmanlı Devleti sınırı olan Prut nehrini geçip Eflak ve Boğdan'ı istila edince barış bozulmuştur. Bunun üzerine Osmanlı Devleti de mukabele bi'l-misl kaidesi gereğince savaş hazırlıklarına başlayıp Tuna boyuna, Trabzon, Erzurum ve gerekli diğer yerlere asker sevketmiştir.⁵⁶

Osmanlı ile Rusya arasındaki bu savaş durumu sebebiyle Sultan Abdülmecid'in Şeyh Şâmil'e gönderdiği 5 Muharrem 1270/8 Ekim 1853 tarihli fermanın hitap cümlesi onun Osmanlı Devleti tarafından Dağıstan emiri ve kumandanı olarak resmen kabul edildiğini göstermektedir. Şeyh Şâmil bu vasıflarıyla Osmanlı Devleti tarafından "Allah'ın inâyetiyle [Kuzey Kafkasya'daki] İslam kalelerinin muhafızı" olarak kabul edilmiş olmaktadır.⁵⁷ Sultan Abdülmecid fermanda Şâmil'den hükmettiği yerlerde kıyama kalkmasını istemektedir. Ayrıca ondan Kafkasya'daki diğer hanlar

55 "...Dağıstan ve Çerkes ahâlilerinin bu vechile kıyâm ve hareketlerine mebnî bu havâtiler pusulayı gâib etmiş ve dümeni kopmuş gemiye dönmüş olduğu..." (BOA. A. DVN., 90/15.)

56 BOA. İ. DH., 281/17605.

57 "A'zamü'l-ümerâi'l-kirâm e'fhamü'l-küberâi'l-fihâm sâhibü'l-ızzî ve'l-ihtîşâm hârisü süğürî'l-İslâmi'l-muhtassî bi-mezîdi inâyeti'l-Meliki'l-Allâm Dağıstan ümerâsından Şeyh Şâmil dâmet meâlîhûya hüküm ki..." (BOA. İ. DH., 281/17605.)

ve emirleri de maiyyetine almasını ve Kafkas beldelerindeki tebeasının ileri gelenleriyle birlikte taraf taraf Ruslar üzerine hücum ederek İslam dini ve Osmanlı Devleti uğrunda gayret etmesini ve bu vazifeyi yaparken Anadolu Ordusu Kumandanı Abdi Paşa ile muhabere etmesi ve yazışmasını talep etmektedir.⁵⁸

18 Ramazan 1270/14 Haziran 1854 tarihli belgeden öğreniyoruz ki Osmanlı Devleti'nin planına göre ordu ile Şeyh Şâmil'in kuvvetleri birlikte hareket edecektir. Bu planın başarısı için Şeyh Şâmil başta olmak üzere maiyyetindeki emirlerin Osmanlı Devleti tarafından verilen rütbelerinin olması gerektiğine karar verilmiş, ancak bu gizli tutulmuştur. Buna dair Anadolu Ordusu müşirine gönderilen yazıda bu rütbelerin verileceği kişilerle ilgili yedi adet emr-i alinin çıktığı bildirilmektedir. Alınan karar gereğince seçilecek altı emire feriklik ve mirlivalık rütbeleri, Şeyh Şâmil'e ise rütbe-i vâlâ-yı vezâret ile birlikte serdâr-ı ekrem unvanı tevcih edilmiştir. Buna göre Sultan Abdülmecid'in fermanıyla Şeyh Şâmil en üst seviyede vezir rütbesiyle Dağıstan başkumandanı olmuştur.⁵⁹ Osmanlı Devleti'nin verdiği rütbeyle Şâmil artık ülkesinde daha da güçlenmiştir. 26 Rebiülevvel 1271/17 Aralık 1854 tarihli belgeye göre buradan aldığı güçle Şeyh Şâmil gönderdiği özel adamlarıyla Tiflis tarafında da operasyonlar yapmaktadır. O tarafa gönderilen adamlarından gelecek haberlerin Mekki Muhammed el-Kureyşî⁶⁰ Efendi'nin takririnden anlaşılacağını bildirmiştir. Tiflis taraftaki bu tür istihbarat çalışmasından dolayı kendisinden memnuniyet duyulmaktadır.⁶¹

Bu belgeler gösteriyor ki Osmanlı-Rus savaşı dolayısıyla Osmanlı Devleti'ni arkasına alan Şeyh Şâmil artık Kuzey Kafkasya'da ve çevre beldelelerde oldukça güçlü bir dini ve siyasi lider konumundadır. Zaten Osmanlı Devleti de onun bu nüfuzunu bildiği için Dağıstan'da en üst seviyede kendisiyle muhatap olmaktadır. Bundan dolayı Şeyh Şâmil'in Kuzey Kafkasya'da verdiği mücadelenin bütün İslam beldelerinde heyecanla takip edildiği bildiğini düşünmemiz gerekir. Özellikle dünyanın her tarafın-

58 BOA. İ. DH., 281/17605; BOA. C. HR., 110/5454; BOA. A. AMD., 49/77.

59 BOA. A. MKT. MHM., 58/75.

60 Dağıstan erken fethedilen İslam beldelerindendir. Dolayısıyla buralarda kalan oldukça fazla sahabe nesli bulunmaktadır. Bu zatın Kureyşî nisbesinden anlaşılıyor ki ilk fatihlerin torunları Dağıstan'da her zaman ümera, ulema ve meşayih sınıfı arasında bulunmuştur. Bu konuda bkz. (Mustafa Özсарay, *Çerkeslerin İslamlaşması*, İz Yayıncılık, İstanbul 2012, s. 141-1148.)

61 BOA. A. MKT., MHM., 63/6.

dan hac için Hicaz'a gelen Müslümanların bu heyecanından istifade etmek Şâmil'in planları dahilindedir. 7 Receb 1271/26 Mart 1855 tarihli belgeye göre Şeyh Şâmil Hacı Mustafa Efendi'yi muhtemelen mücadelesine destek bulmak amacıyla Cidde'ye göndermiştir. Osmanlı Devleti Cidde'den İstanbul'a dönen bu zata iki bin beş yüz kuruş atıyye ihsan ederek maddi destek sağlamıştır.⁶² Bunlar bir planın parçası olarak devreye sokulmuş gibidir. Hicaz'da toplanan Müslümanların bu mücadeleye desteği sağlanmaya çalışılmıştır.

Osmanlı Devleti Şeyh Şâmil'den uluslararası camianın tepkisini çekmemek için kumandası altındaki bazı başıbozuk askerlerin Gürcistan'da nizami harp kurallarına uygun hareket etmesini temin edecek tedbirleri almasını ve özellikle esir Rus askerlerinin iskân, yiyecek ve giyeceklerine güzelce baktırılmasını da istemiştir. Bu konudaki tavsiyeleri içeren yazının Babıali Tercüme Odası hulefasından Dağıstanlı Enis Efendi ile gönderilmesi ve şifahen de kendisine gerekli tebligatın yapılması maslahata uygun görülmüştür.⁶³

Şeyh Şâmil'in kimi zaman Osmanlı yönetimine gönül kırıklığı yaşadığı anların da olduğunu belirtmemiz gerekir. Bunu onun bir mektubunu İstanbul'a getiren yaveri Abdülatif Efendi'nin arizasından anlıyoruz. 4 Zilkade 1274/16 Haziran 1858 tarihli bu arizada Abdülatif Efendi kendisinin birkaç kere Dağıstan'dan çeşitli mektuplarla gelip cevapsız olarak geri döndüğünü, bunun üzerine çok mahzun olduğunu, bu sefer de cevap verilmemesi sebebiyle ahalinin ve Şeyh Şâmil'in üzülmemesi için memnun olarak ayrılmasını sağlayacak şekilde Şeyh Şâmil'e bir iltifatname yazılması ve kendisinin de yol masrafının karşılanarak memleketine gönderilmesini istemiştir.⁶⁴

Burada tekrar belirtmemiz gerekir ki Ruslara karşı mücadelesini sürdüren Şeyh Şâmil'in 1858 yılında yeterli miktarda yardım görememesinin sebebi Osmanlı Devleti'nin Ruslarla barış halinde olmasıdır. Ancak Şeyh Şâmil'in direnişi başından beri tam anlamıyla Osmanlı Devleti ile eşzamanlı ve tam anlamıyla koordineli olmadığından o, Osmanlı-Rus barışının hüküm sürdüğü zamanlarda da Ruslara karşı savaşını sürdürmüştür. Osmanlı Devleti'nin Rusya ile savaş haline dönmesi durumunda ise arala-

62 BOA. A. MKT. MHM., 67/66.

63 BOA. A. AMD., 64/44.

64 BOA. A. AMD., 82/95.

rındaki yardımlaşma hızlanmakta ve derinleşmektedir. Zaten Kuzey Kafkasya'daki sûfi liderlerin başlattığı gazavât Rusların buraya yönelik işgal girişimlerine karşı XVIII. yüzyılın sonlarında İmam Mansur ile Osmanlı'dan bağımsız olarak başlamıştır. Ondan sonra bu hareket İmam Gazi Muhammed ve İmam Hamzat ile sürdürülmüş ve Şeyh Şâmil ile zirveye çıkmıştır.⁶⁵

Bu şekliyle Şâmil'in de dahil olmak üzere Kuzey Kafkasya'daki direniş hareketleri Osmanlı Devleti ile resmî ve gayr-i resmî ilişkiler ağı içerisinde ve kendine özgü karakteristik özellikleriyle ortak düşman konumunda bulunan Rusya'ya karşı her zaman mevcuttu. Direnişin özelliği ve Osmanlı'nın stratejisi dolayısıyla Rusya ile barış zamanında bu direniş kesilmiyor, askeri yardımın kesilmesi üzerine yerel liderlerin Osmanlı Devleti'ne serzenişleri başlıyordu. Bu hali belgelerden çok rahat izleyebiliyoruz. Mesela Çerkesler, 1829 yılında Anapa'nın Rusların eline geçmesi, Rus ordularının Edirne ve Erzurum'a kadar ilerlemeleri üzerine Osmanlı tarafından imzalanan Edirne Antlaşması'yla Çerkesya'nın Rusya'ya bırakılmasını kabul etmeyeceklerini dile getirmişlerdi. Çerkes liderlerinden Sefer Bey'in halkı ülkelerini savunma konusunda bilinçlendirmesinden rahatsız olan Ruslar ise psikolojik üstünlüklerini perçinlemek için Osmanlı Devleti'ne Kuzey Kafkasya'daki nüfuzunu kullanması yönünde diplomatik baskı uyguluyordu.⁶⁶ Ancak bu baskı Kuzey Kafkasya'da işe yaramadığından neticesiz kaldığı için Ruslara karşı direniş bütün Kuzey Kafkasya'ya yayılmıştı. Bunun üzerine doğuda ve batıda ayrı ayrı devam eden direniş hareketleri Şeyh Şâmil'in liderliğinde birleşerek devam etti. Şeyh Şâmil Çerkesya'ya nâib olarak müridlerinden ve mollalarından Muhammed Emin'i Çerkeslerin birlikte savaş isteği üzerine 1846'da yapılan şura toplantısında alınan kararlar tayin etti.⁶⁷ Çerkesya'nın Şeyh Şâmil ile birlikte harekete katılması üzerine Sefer Bey Çerkesya başkumandanı, Muhammed Emin de hem Şâmil'in buradaki nâibi hem de bölgenin başmüftüsü tayin edilmişti.⁶⁸

1829-1853 arasındaki direniş Osmanlı'dan bağımsız olarak başlamakla birlikte, dolaylı olarak destek alma noktasında İstanbul ile irtibatlar da

65 Gazavât hareketi hakkında geniş bilgi için bkz. Tarık Cemal Kutlu, *Osmanlı Arşiv Belgeleri ile Türk Tarihlerinde Kuzey Kafkasya'nın İlk Milli Mücahidi ve Önderi İmam Mansur*, İstanbul 1987; Muhammed Tahir el-Karahî, *Şeyh Şâmil'in Cihad Hatıraları*, haz. E. Sadeddin Doruklu, İstanbul 1997.

66 BOA. HAT., 44575.

67 Mahmut Bi, *Muhammed Emin Paşa*, Bursa Kültür A.Ş. Yayınları, Bursa 2015, s. 45-47.

68 Mustafa Özсарay, *Çerkeslerin İslamlaşması*, İz Yayıncılık, İstanbul 2012, s. 221.

kurulmaktaydı. Bu zaman dahilindeki Kuzey Kafkasya direnişi süresince bir çok siyasi ve diplomatik temaslar gerçekleşmiş olduğunu, ancak Rusların da bu irtibatı kesmeye çalıştığını arşiv belgeleri ortaya koymaktadır. Bunlara dair birkaç örnek verirsek konu daha iyi anlaşılabilir olacaktır. Rusya öteden beri Osmanlı ile yaptığı savaşlara karışmamaları için Çerkeslere baskı yapsa da Çerkes beyleri Osmanlı ile irtibatlarını devam ettirmekteydi. Çerkesler bu baskıya boyun eğmeyerek Ruslara baskınlar düzenlemekteydi. Nitekim 1831 de Psibe, Tuapse, Anapa ve Guye açıklarında fırtına sebebiyle bekleyen Rus savaş gemilerini yakmışlar, askerleri öldürmüşler ve mallarına el koymuşlardır.⁶⁹ Rusya bu gibi saldırıları yapan Çerkesleri Sefer Bey'in barış sonrasında geldiği Trabzon, Samsun ve İstanbul'dan irtibat kurmak suretiyle tahrik ettiğini ileri sürüp kendisinin cezalandırılmasını Osmanlı tarafına 1833'te verdiği bir nota ile talep etmiştir.⁷⁰ Osmanlı ise Çerkes liderlerinden Sefer Bey ve Mehmed Bey'in İstanbul'a geliş nedenlerini açıkladıkları yazılarındaki isteklerinin kabul edilemeyeceğinin bildirilerek kendilerine biraz atıyye verilmek suretiyle gönderilmelerini uygun görmüştür.⁷¹ 1853 yılına kadar durum bu şekilde Rusya'nın şikâyetleri, Osmanlı'nın direniş için destek isteyen Çerkeslerin gönlünü alması ve Rusya'yı oyalama siyaseti ile geçmiştir.⁷²

Tabii ki Rusya bu süreç içerisinde kuvvetli direnişe rağmen bölgeye hakim olmaya başlamıştır. 1853'e gelindiğinde artık Rus tehdidi Osmanlı'yı ve İngiltere'yi iyice rahatsız etmektedir. Osmanlı birlikleri ile birlikte sürdürülen 1853 Kırım Savaşı'nın 1856 Paris Antlaşması'yla sona ermesi sonucunda Kuzey Kafkasya bir kere daha Rusya karşısında yalnız ve hamisiz kalmıştır. Bu durumda yeni bir yol haritası çizmek zorunda kalan liderlerin yine de mücadeleyi sürdürme kararlığında olduklarını görüyoruz. Çerkes liderlerinden Sefer Bey Rus çarına gönderdiği 20 Haziran 1857 tarihli mektubuyla Paris antlaşması maddelerine göre ortada bırakıldıklarını söyleyerek bağımsızlık savaşı vermeye devam edeceklerini deklare etmiştir. Sefer Bey mektubunda Hristiyan Rusya'ya asla bağlı olmayacaklarını ve geçmişte Osmanlı himayesinde savaştıkları gibi bundan sonra

69 BOA. HAT., 960/41185-D.

70 BOA. HAT., 1103/44575-A.

71 BOA. HAT., 1103/44576.

72 Karşılıklı bu siyasetin izlerini görmek için bkz. M. Fatih Can, Erol Karayel, *Kuzey Kafkasya Tarihinden Belgeler 1 (Osmanlı Arşiv Belgeleri)*, Kafkasevi Yayınları, İstanbul 2010., Belge 33-41., s. 81-89.

da bağımsız kalmak için savaşacaklarını belirtmektedir.⁷³ Buradaki savaş 1864 yılına kadar sürmüştür. Ancak 1857'de Çerkeslerin Şeyh Şâmil'in Nâibi Muhammed Emin ile olan ihtilafı sebebiyle Kuzeybatı ve Kuzeydoğu Kafkasya cephelerinde ayrı ayrı direnişler görülmeye başlanmıştır. Çerkesler 27 Şevval 1273/20 Haziran 1857 tarihli toplu dilekçeleriyle ona itaat etmeyeceklerini bildirmişler ve onu Rus ajanlığıyla suçlamışlardır.⁷⁴ Oysa bu suçlama doğru değildir. Toplu dilekçede belirtildiği üzere Şeyh Şâmil'in Çerkesya Naibi Muhammed Emin'in otoriteyi sağlamak amacıyla uyguladığı aşırı sert politika onları böyle düşünmeye yöneltmiştir. Onlara göre Muhammed Emin haksız iftiralar sebebiyle insanları idam etmek suretiyle nüfusu yok etmiştir. İnsanları Rus ajanlığıyla suçlayarak mallarını ve esirlerini yağmalamıştır. Kuzeybatı Kafkasya'daki bu duruma rağmen Şeyh Şâmil Ruslara esir düştüğü 1859 yılına kadar direnişini devam ettirmiştir. Ancak etrafındaki adamlarının yavaş yavaş direnişini bıraktıkları da görülmektedir. Çünkü Osmanlı ile Rusya yine barış haline döndükleri için mücadelede desteksiz kalınması, ülkenin doğusu ile batısının ayrı ayrı mücadeleyi sürdürme kararı alması ve Rusların işgal ettikleri yerlerin sakinlerini tehcir etmesi sebebiyle direniş zayıflamıştır. Osmanlı Arşivi'ndeki Kuzey Kafkasyalıların hicretleriyle ilgili belgelere bakıldığında 1856 yılından önce çok az göç olduğu, bu yıldan sonra kitlesel göçlerin başladığı, 1857 den sonra çoğaldığı, 1864'ten sonra ise özellikle milyonlarca muhacirin Osmanlı topraklarına hicret ettikleri görülmektedir.⁷⁵ Böyle bir ortamda direniş imkansız haline gelmiştir. Ayrıca Rusların sivillere yaptığı mezalim dayanılacak gibi değildir. Kafkasyalılar sistemli bir devlet politikası çerçevesinde Rus merkezi otoritesine şiddet ve zorbalıkla bağlanmaya çalışılmış, tarihin kaydettiği en acımasız katliamlara maruz kalmışlardır.⁷⁶

73 BOA. A. MKT. UM., 285/79. (Mektubun sadeleştirilmiş hâli için bkz. Özсарay, *Osmanlı Belgelerinde Kafkasya, (Savaş ve Sürgün 1)*, s. 152-155.)

74 BOA. A. MKT. UM., 285/79. Bu mektup tarafından sadeleştirilmek suretiyle yayınlanmıştır. (Bkz. Mustafa Özсарay, *Osmanlı Belgelerinde Kafkasya, (Savaş ve Sürgün 1)*, Kafkas Vakfı Yayınları, İstanbul 2011, s. 156-158.)

75 Bu konudaki belgesel çalışmalar için bkz. M. Fatih Can, Erol Karayel, *Kuzey Kafkasya Tarihinden Belgeler 1 (Osmanlı Arşiv Belgeleri)*, Kafkasevi Yayınları, İstanbul 2010; Mustafa Özсарay, *Osmanlı Belgelerinde Kafkasya, (Savaş ve Sürgün 1)*, Kafkas Vakfı Yayınları, İstanbul 2011; Kemal Gurulkan, Ali Osman Çınar, Yusuf İhsan Genç, Uğurhan Demirbaş, *Osmanlı Belgelerinde Kafkas Göçleri I-II*, Osmanlı Arşivi Daire Başkanlığı Yayınları, İstanbul 2012.

76 Mustafa Hacıışakoğulları, "Kafkasya'nın Yokedilen İnsanları", *Kafkas Vakfı Bülten*, sy. 12. (2002), s. 4-6.

Kuzey Kafkasya'dan Osmanlı topraklarına hicret edenler arasında Şeyh Şâmil'in yakın çevresi ve bazı kumandanları da bulunmaktadır. Henüz daha Şeyh Şâmil Ruslara esir düşmeden evvel hicret edenler arasında bulunan bu kumandanlara ve yakın çevresindeki adamlarına Osmanlı Hükümeti gerekli ilgiyi gösterip unvanlarına münasip görevler vermiştir. Böylece bunların yeni yurtlarında rahatça yaşamalarını sağlamıştır. 18 Rebiülevvel 1273/16 Kasım 1856 tarihli belgeye göre Şeyh Şâmil'in adamlarından sefer-i hümayun başında İstanbul'a gelerek Seraskerlik'te misafir edilen İstabl-ı Âmire Müdürlüğü payelilerinden Mahmud Efendi'ye ileride bir hizmette istihdam edilinceye kadar geçici olarak aylık beş yüz kuruş maaş tahsis edilmiştir.⁷⁷ 15 Şaban 1273/10 Nisan 1857 tarihli belgeye göre Dağıstan'da Lezgi hanedanından ve Kureyş neslinden olup Rusların memleketini istilasını üzerine hicret etmek zorunda kalan Şeyh Şâmil'in kumandanlarından Abdülkâdir Efendi bir dilekçe takdim ederek emsallerine tevcih edildiği üzere kendisine de İstabl-ı Amire Müdürlüğü payesi ve maaş tahsis edilmesini arz etmiştir. Muharebeler zamanında daima Osmanlı ile irtibat halinde olan Şeyh Şâmil'in Çerkesya Nâibi Muhammed Emin Paşa başta olmak üzere, Dağıstan emirlerinden Hamdi Paşa, Şeyh Şâmil'in Elçisi Mahmud Efendi, İsmail Ahıskavî Efendi ve Dağıstan alim ve şeyhlerinden bazıları onun isteğinin yerine getirilmesi için tavsiyename takdim etmişlerdir.⁷⁸ Yine 30 Zilkade 1277/9 Haziran 1861 tarihli belgeden öğreniyoruz ki Dağıstan'ın Şeki kabilesinden ve Nakşibendi şeyhlerinden olup Kafkasya'daki muharebelere katılan Hacı Resul Efendi ve yakınlarının Şam'da iskânının sağlanarak kendisine münhal bir tekke verilmesi için Şam valiliği ve Muhacirin Komisyonu'na yazı yazılmıştır.⁷⁹

Bu belgeler Osmanlı Devleti'nin Kuzey Kafkasya'da Ruslara karşı hem kendi vatanlarını hem de gönülden bağlı oldukları halifelerinin ülkesini savunmuş olan sûfî mücahidlere saygı duyduğunu ortaya koymaktadır.⁸⁰ Şeyh Şâmil'in Ruslara esir düşmesinin ardından gelen muhacirlerden biri de Dağıstan'ın önemli alim ve şeyhlerinden ve aynı zamanda kendisinin kayınpederi olan Şeyh Seyyid Cemaleddin el-Hâlidî en-Nakşibendî ve'l-

77 BOA. A. MKT. MVL., 82/99.

78 BOA. A. DVN., 122/54.

79 BOA. A. MKT. UM., 477/1.

80 Kuzey Kafkasyalı çok sayıda şeyh ve âlim mücadelenin bitmesi üzerine Osmanlı topraklarına hicret etmişlerdir. Bunlara devlet gerekli himayeyi sağlamıştır. Bu konudaki arşiv belgelerinin özetleri ve referansları için bkz. Özсарay, *Çerkeslerin İslamlaşması*, s. 227-235.

Kadirî idi. Hicret sonrasında altmış hane müridi ve on nüfus aile efradıyla Kars'ta Şeyh Şâmil'in Nâibi Seyyid Muhammed Emin Paşa'nın yanında ikamet eden Şeyh Cemaleddin Efendi'ye ilmiye cihetlerinden mahlul olduğunda maaş tahsis edilmesi, kendilerine bir ev yapılması ve çiftçi olmadığından tohum ve öküz bedeli olarak ailesindeki kişi başına yüz ellişer kuruş verilmesi Kars kaymakamına emredilmiştir. Ancak gerekli maaş henüz bağlanmamış olmalı ki Şeyh Cemaleddin Efendi Sultan Abdülaziz'e yazdığı 30 Rebiülevvel 1279/25 Eylül 1862 tarihli Arapça mektubunda oğlu Şeyh Şâmil'in esir düşmesinin ardından Rusların ifsad ve tefrika maksatlı Dağıstan Kadılığı teklifine itibar etmeyip malını mülkünü bırakarak aile ve yakın çevresiyle hicret ettiğini ve ziyaretçilerinin çok olduğunu belirtip maaş bağlanmasını istirham etmiştir.⁸¹ Şeyh Şâmil'in umum askeri kumandanı olup muhacir olarak Kars'ta ikamet eden Murtaza Efendi'ye de yevmiye tahsisi Kars Sancağı Mutasarrıfı Fehim Paşa'ya emredilmiştir.⁸²

Muharebeler sırasında Osmanlı Devleti ile ilişkileri devam eden Şeyh Şâmil'in Rusya'da esir bulunduğu sırada da yakınları aracılığıyla Osmanlı Devleti ile ilişkilerinin sürdüğünü ve bir şekilde İstanbul ile haberleştiğini görüyoruz. Şeyh Şâmil'in esarette iken yaşadığı en büyük endişe esaret sırasında yakınında bulunan çocuklarının ileride Hristiyanlaşmasıdır. Bu endişe ile düşünceli bir haldedir. Bundan dolayı esaretten kurtarılmayı ve Hicaz'a gitmeyi arzu etmektedir. Onun bu isteğini iletmek üzere elçisi ve müridi ve bütün Dağıstan ve Çerkes muhacirlerinin vekil-i haccı olan Hayrullah Efendi bir kurban bayramında merhametini umduğu Sultan Abdülaziz'e 7 Zilhicce 1278/5 Haziran 1862 tarihli dilekçeyi takdim etmiştir. Bu dilekçede Hayrullah Efendi Şeyh Şâmil'in yirmi beş sene Ruslarla muharebe ettiğini, sonunda onlara esir düştüğünü, birkaç defa Hacc-ı şerife gitmek ve Kabe yakınında bir hücrede kalıp ibadetle meşgul olmak üzere izin istediği halde buna Ruslar tarafından müsaade edilmediğini, Halbuki Cezayirli Abdülkadir Efendi'ye Fransa ile harbettiği halde Fransızlar tarafından izin verildiğini ve kendisinin Şam'da kaldığını, Şeyh Şâmil'e izin verilmemesinin devletlerarası usule aykırı olduğunu, eğer kefalet isteniyorsa Cezayirli Şeyh Abdülkadir Efendi ile bütün Dağıstan ve Çerkes muhacirlerinin ona kefil olacaklarını arzetmiştir.⁸³ Ayrıca Şeyh Şâmil'in

81 BOA. A. MKT. MHM., 239/39; BOA. MVL., 646/69; BOA. MVL., 408/15.

82 BOA. A. MKT. MHM., 261/82.

83 BOA. MVL., 396/49.

esaretten kurtarılması ve Hacc'a gitmesinin temini için Dağıstan ve Çerkes muhacirleri de padişaha Arapça bir arzuhal takdim etmişlerdir.⁸⁴

Şeyh Şâmil'in Murahhası ve müridi Hayrullah Efendi'nin verdiği 22 Şevval 1278/22 Nisan 1862 tarihli ikinci dilekçeden bu isteğin çıkan irade-i seniyye ile Meclis-i Vâlâ'ya havale edildiğini, orada alınan kararın Hariciye Nezareti'ne gönderildiğini, Hariciye Nezareti'nin ise bir yazıyla bu talebi Rusya tarafına iletildiğini öğreniyoruz. Bu arada Şeyh Şâmil adına yeniden dilekçe veren Hayrullah Efendi Rusya'dan sekiz aydır cevap gelmediğini, bu süre içinde ötede beride kaldığını ve cevap gelene kadar bir misafirhane vermesini arz etmiştir. Bunun üzerine Rusya'dan gelmesi gereken cevabın tekidi için konu tekrar Hariciye Nezareti'ne havale edilmiştir. Ayrıca Murahhasın ikamet probleminin halli için Teşrifât-ı Hümâyûn görevlendirilmiş ve kendisine günlük beş kuruştan iki aylık yevmiye tahsisi için de Maliye Nezareti'ne 6 Muharrem 1279/4 Temmuz 1862 tarihinde bir buyruldu yazılmıştır.⁸⁵

Hayrullah Efendi'nin Şeyh Şâmil'in esaretten kurtarılması için verdiği bu dilekçelerin sürüncemede kalmaması için işini sıkı takip ettiği anlaşılıyor. Bu durumu 22 Rebiülahir 1279/17 Ekim 1862 tarihinde Hariciye Nezareti'ne havale edilen tarihsiz Arapça dilekçesinden anlıyoruz. Bu dilekçede Hayrullah Efendi Mevlid-i şerif ve cülus yıldönümü vesilesiyle Sultan Abdülaziz'i tebrik ettikten sonra Şeyh Şâmil'in kurtarılması için haylice dilekçe ve mahzarlar takdim ettiğini, padişahın sayesinde Petersburg Sefareti'ne yazı yazıldığını, Rus imparatorunun doğrudan kendisine müracaat edilseydi meramına nail olurdu cevabını verdiğini belirtip eğer Şâmil'in kurtulması mümkün değilse ya kendisinin onun yanına gönderilmesi için harcırah ve pasaport verilmesini veya öteden beri cihad ve gaza hizmetlerinde istihdam edilmek ve yeterli miktarda bir maaşla İstanbul'da ikametine izin verilmesini arz etmiştir.⁸⁶

Bu dilekçenin arkasındaki muamelat kayıtlarında konunun tekrar Meclis-i Vâlâ'ya havale edildiğini görüyoruz. Meclisten Hariciye Nezareti'ne sual edilmesi görüşünün çıkması konunun devlet yetkililerince önemsendiğini ve takibinin yapıldığının bir delilidir. Ancak Şâmil'in kurtarılması için bu başvurular neticesiz kalmış ve esirliği uzun yıllar

84 BOA. MVL., 398/41.

85 BOA. MVL., 394/107.

86 BOA. MVL., 405/33.

devam etmiştir. Neticede Şeyh Şâmil esaretten kurtulup Hacca gitmek ve orada mücavir olarak bir hücrede mukim olarak ibadetle işgal etme arzusuna 1286/1870 yılı hac mevsiminde kavuşmuştur. Şeyh Şâmil'in İstanbul'a gelmesi, Sultan Abdülaziz tarafından huzura kabul edilmesi, burada bir süre misafir edilmesi ve Hicaz'a gitmesine dair belgeler bize Osmanlı Devleti'nin onun esaretten kurtarılması ve son arzusunun ifası için diplomatik temasları ve himaye siyasetini sürdürdüğünü ispat etmektedir. 14 Şevval 1286/17 Ocak 1870 tarihli Sadaret tezkiresine göre İstanbul'a gelen Şeyh Şâmil'in hac farızasını ifa ettikten sonra dâimî surette İstanbul'da ikamet etmesi uygun görülmüştür. Bütün dünyaca bilinen haysiyeti ve şöhreti dolayısıyla padişah tarafından kendisine bir konak verilmesi emredilmiştir. Bunun için araştırma yapılırken Şeyh Şâmil, Zarif Mustafa Paşa'nın konağını görüp beğenmiş ve onun alınmasını istemiştir. Yaklaşık bin beş yüz kese tutarındaki bu konağın bedelinin karşılanması kabil olmadığından Maliye Hazinesi'nden ödenmesi, ayrıca misafirlik süresince geçici olarak aldığı aylık yirmi iki bin beş yüz kuruşun maaşa tahvil edilmesi ve Hicaz'a gidip gelme masrafı olarak yüz bin kuruş harcırah⁸⁷ verilmesi arz edilmiştir. Sultan Abdülaziz sadrazamın teklifini 15 Şevval 1286/18 Ocak 1870 tarihli iradesiyle uygun bulmuştur.⁸⁸

Bu belge Osmanlı Devleti'nin Şeyh Şâmil'e paşa muamelesi yaptığı ve buna uygun bir maaş verdiğini gösteriyor. Bu zamana kadar Osmanlı Devleti'nde sayısı çok az şeyhe böyle bir hürmet gösterilmiştir. Bu da onun din ve devlet için Ruslara karşı verdiği mücadelenin Osmanlı Devleti tarafından takdir edildiğine en büyük delildir. Rusya ile muharebe zamanında kimi zaman askeri yardım alamamasının reel-politik şartlar gereğince olduğu açıktır. Çünkü Osmanlı Devleti o zamanda yükselen bir devlet olan ve askeri donanım bakımından kendisinden daha üstün bulunan Rusya ile savaşlarında çoğunlukla yenilgi almıştır. Dolayısıyla bir şekilde barış olduğunda Şeyh Şâmil'e açıkça destek vermesi yeniden savaşla karşılaşması demek olacağından bundan kaçınmıştır.

Şeyh Şâmil padişah tarafından gösterilen bu izzet ve ikram karşısında Hicaz'a gitmeden önce teşekkür etmek ve helalleşmek için olsa gerek Sultan Abdülaziz ile görüşme şerefine nail olma arzusunu muhtemelen konak işinin halli sırasında Sadaret'e bildirmiştir. Sadrazam aynı tarihte, yani 14

87 Harcırah kaydına dair bkz. BOA. MAD. d., 10694.

88 BOA. İ. DH., 605/42163.

Şevval 1286/17 Ocak 1870'de yazdığı diğer bir tezkire ile onun bu isteğini padişaha iletmiş ve bu uygun görülerek Şeyh Şâmil'in Perşembe günü saat altı kararlarında Mabeyn-i Hümayun'a gönderilmesi emredilmiştir.⁸⁹

Sonuç:

Bu belgelere bakıldığında Şeyh Şâmil'in Ruslara karşı verdiği mücadele sırasında Osmanlı Devleti ile özel görevli olarak gönderdiği adamları vasıtasıyla ilişki kurduğu anlaşılmaktadır. Özellikle Sultan Abdülmecid'in Şeyh Şâmil'e gönderdiği 5 Muharrem 1270/8 Ekim 1853 tarihli fermanın hitap cümlesi onun Osmanlı Devleti tarafından Dağıstan emiri ve kumandanı olarak resmen kabul edildiğini göstermektedir. Şeyh Şâmil bu vasıflarıyla Osmanlı Devleti tarafından "Allah'ın inayetiyle [Kuzey Kafkasya'daki] İslam kalelerinin muhafızı" olarak kabul edilmiş olmaktadır.

Osmanlı Devleti Rusya ile barış zamanlarında doğrudan Şeyh Şâmil'e yardım yapmasa da dolaylı olarak maddi destek vermiş, savaş halinde ise Ruslara karşı onunla birlikte olmuş ve kendisine her türlü desteği sağlamıştır.

Şeyh Şâmil'in 1858 yılında yeterli miktarda yardım görememesinin sebebi Osmanlı Devleti'nin Ruslarla barış halinde olmasıdır. Ancak Şeyh Şâmil'in direnişi başından beri tam anlamıyla Osmanlı Devleti ile eşzamanlı ve tam anlamıyla koordineli olmadığından o, Osmanlı-Rus barışının hüküm sürdüğü zamanlarda da Ruslara karşı savaşını sürdürmüştür. Osmanlı Devleti'nin Rusya ile savaş haline dönmesi durumunda ise aralarındaki yardımlaşma hızlanmakta ve derinleşmektedir.

Bununla birlikte Şeyh Şâmil ve adamlarının ülkelerinin elden gitmesinin verdiği hüznle zaman zaman Osmanlı yönetimine karşı sitemkar oldukları da görülmektedir. Devletin barış zamanlarında tedbirli davran-

89 "Atüfetlü Efendim Hazretleri, Diğer tezkire-i senâverîde istizân olunduğu vehile Şeyh Şâmil Efendi hazretleri şu günlerde cânib-i Hicâz'a gitmek üzere bulunduğundan kable'l-azîme huzûr-ı meâlinüşûr-ı hazret-i pâdişâhiye sevl şerefine nâliyyet emelinde olmağla ol-bâbda dahî her ne vehile emr u irâde-i meâli-ifâde-i cenâb-ı şehinşâhi müte'allik ve şeref-sudûr buyurulur ise infâz-ı hükûm-i celîline ibtidâr olunacağı beyânıyla tezkire-i senâverî terkîm kılını efendim. Fi 14 Şevvâl sene 1286. Mim. Ma'rûz-ı çâker-i kemîneleridir ki ziver-dest-i tevkîr olan işbu tezkire-i sâmiye-i âsafâneleri manzûr-ı şevket-mevfûr-ı hazret-i pâdişâhi buyrulmuş ve müşârûn ileyhin işbu Pençsenbe günü sâ'at altı kararlarında Mâbeyn-i Hümayûn cânib-i âlisine i'zâmî şeref-sünûh-ı sudûr buyurulan emr u irâde-i mekârim-'âde-i cenâb-ı mülûkâne mantûk-ı münîfinden bulunmuş olmağla ol-bâbda emr u fermân hazret-i veliyyü'l-emrindir. Fi 15 Şevvâl sene 1286" (BOA. İ. DH.,605/42163.)

masının sebebi ise Rusya'nın siyasi üstünlüğü ele geçirmesi sebebiyle üzerinde bir baskı hissetmesidir. Çünkü Osmanlı Devleti Ruslara karşı verdiği savaşlarda daha çok kaybeden taraf olmuştur.

Osmanlı Devleti'nin Şeyh Şâmil'in esir düşmesinin ardından onun çok istediği Hicaz topraklarına gitme arzusunun gerçekleşmesi için de elden geldiğince çaba gösterdiği ve kendisine yüksek miktarda maaş bağladığı anlaşılmaktadır. Sultan Abdülaziz'in Şeyh Şâmil'in esaretten kurtarılmasındaki çabası ve bir devlet adamı gibi onu huzurunda kabul etmesi de Osmanlı Devleti'nde ona karşı duyulan sevgi ve saygının en üst derecedeki bir nişanesidir.

Ayrıca Şeyh Şâmil'in esir düşmesinden sonra her ne kadar direniş bir süre daha devam etmiş ise de bu ancak 1864 yılına kadar sürmüştür. 21 Mayıs 1864 tarihinde Rus-Kafkas savaşının fiilen bitmesinden sonraki süreçte hızlanan Kuzey Kafkasya'dan gelen muhacirlerin iskân ve iâşeleri halkın da desteğiyle imkânlar ölçüsünde devlet tarafından karşılanmıştır.

Kaynakça

A. Arşiv Belgeleri:

BOA. HAT., 960/41185-D; BOA. HAT., 1103/44575-A; BOA. HAT., 1103/44576; BOA. HAT., 1345; BOA. HAT., 1301; BOA. HAT., 1022; BOA. HAT., 910; BOA. HAT., 1350; BOA. HAT., 1011; BOA. A. MKT., MHM., 1/86; BOA. A. MKT., 37/4; BOA. A. AMD., 1/60; BOA. A. MKT., 37/32; BOA. A. MKT., 39/25; BOA. A. MKT., 39/32; BOA. A. MKT., 104/58; BOA. A. MKT., 209/92; BOA. A. MKT., 216/20; BOA. A. AMD., 19/1; BOA. A. DVN., 79/70; BOA. A. DVN., 90/15; BOA. A. AMD., 49/77; BOA. A. MKT. MHM., 58/75; BOA. A. MKT., MHM., 63/6; BOA. A. MKT. MHM., 67/66; BOA. A. AMD., 64/44; BOA. A. AMD., 82/95; BOA. A. MKT. UM., 285/79; BOA. A. MKT. MVL., 82/99; BOA. A. DVN., 122/54; BOA. A. MKT. UM., 477/1; BOA. A. MKT. MHM., 239/39; BOA. A. MKT. MHM., 261/82; BOA. İ. MVL., 131/3513; BOA. İ. DH., 281/17605; BOA. İ. DH., 281/17605; BOA. İ. DH., 281/17605; BOA. İ. DH., 605/42163. BOA. MVL., 646/69; BOA. MVL., 408/15; BOA. MVL., 396/49; BOA. MVL., 398/41; BOA. MVL., 394/107; BOA. MVL., 405/33; BOA., C. AS., 13585; BOA. C. HR., 110/5454; BOA. MF. MKT., 115/130; BOA. MAD. d., 10694; BOA. HR. TH., 20/11.

B. Eser, Makale ve Maddeler:

Ali Osman Çınar, *Mehmed Emin Edîb Efendi'nin Hayatı ve Târîhi* (Basılmamış Doktora Tezi), İstanbul 1999.

Fikret Efe, *Şeyh Şâmil'in 100 Mektubu*, Şule Yayınları, İstanbul 2002.

H. Ahmet Özdemir, *Şâmil'in Katibi M. Tâhir el-Karâhî'nin Kaleminden İmam Şâmil'in Hâtratu*, Semerkand Yayınları, Ankara 2001.

Hasan el-Kadarî, *Âsâr-ı Dağıstan*, Çev. Musa Ramazan, Şâmil Eğitim ve Kültür Vakfı Yayınları, İstanbul 2003.

Hür Mahmut Yücer, *Osmanlı Toplumunda Tasavvuf (19. Yüzyıl)*, İnsan Yayınları, İstanbul 2004.

İrfan Gündüz, *Osmanlılarda Devlet-Tekke Münasebetleri*, Seha Neşriyat, İstanbul 1989.

John F. Baddeley, *Rusların Kafkasya'yı İstilas ve Şeyh Şâmil*, Çev. Sedat Özden, Kayihan Yayınları, İstanbul 1995.

Kemal Gurulkan, Ali Osman Çınar, Yusuf İhsan Genç, Uğurhan Demirbaş, *Osmanlı Belgelerinde Kafkas Göçleri I-II*, Osmanlı Arşivi Daire Başkanlığı Yayınları, İstanbul 2012.

Kesbî Mehmed Haşim Efendi, *Fi Ahvâl-i Anapa ve Çerkes* (Anapa ve Çerkesya Hatıraları), haz. Mustafa Özsaray, Kafkas Vakfı Yayınları, İstanbul 2012.

Abdülkadir Özcan vd., *Osmanlı Ansiklopedisi*, İz Yayıncılık, İstanbul 1999.

M. Fatih Can, Erol Karayel, *Kuzey Kafkasya Tarihinden Belgeler 1 (Osmanlı Arşiv Belgeleri)*, Kafkasevi Yayınları, İstanbul 2010.

Mahmut Bi, *Muhammed Emin Paşa*, Bursa Kültür A.Ş. Yayınları, Bursa 2015.

Muhammed Tahir el-Karâhî, *Şeyh Şâmil'in Cihad Hatıraları*, Haz. E. Sadeddin Doruklu, İstanbul 1997.

Mustafa Budak, "Şeyh Şâmil", *DİA*, c. 39, s. 67-70.

Mustafa Hacıhakoğulları, "Kafkasya'nın Yokedilen İnsanları", *Kafkas Vakfı Bülten*, sy. 12. (2002).

Mustafa Özsaray, *Osmanlı Belgelerinde Kafkasya, Savaş ve Sürgün I, (1781-1919)*, Kafkas Vakfı Yayınları, İstanbul 2011.

Mustafa Özsaray, *Çerkeslerin İslamlaşması*, İz Yayıncılık, İstanbul 2012.

Necdet Tosun, "Nakşibendiyye", *Türkiye'de Tarikatlar Tarih ve Kültür*, ed. Semih Ceyhan, İsam Yayınları, İstanbul 2015.

Osmânzâde Hüseyin Vassâf, *Sefîne-i Evliyâ*, Haz. Mehmet Akkuş, Ali Yılmaz, Kitabevi Yayınları, İstanbul 2015.

Tarık Cemal Kutlu, *Osmanlı Arşiv Belgeleri ile Türk Tarihlerinde Kuzey Kafkasya'nın İlk Milli Mücahidi ve Önderi İmam Mansur*, İstanbul 1987.